

KRZYSZTOF JODCZYK
Instytut Pamięci Narodowej
Białystok
k.jodczyk@wp.pl

WIZYTACJA GENERALNA Z 1782–1783 ROKU I OPISY PARAFII Z 1784 ROKU – JAKO ŹRÓDŁA DO BADAŃ NAD OSADNICTWEM NA TERENIE DEKANATU BRASŁAWSKIEGO DIECEZJI WILEŃSKIEJ

Źródła archiwalne proveniencji kościelnej od dawna były cenione i wykorzystywane przez historyków zajmujących się nie tylko dziejami instytucji je wytwarzającej. Różnorodność tych materiałów, jak również rola, jaką pełnił Kościół rzymskokatolicki w średniowiecznym i nowożytnym społeczeństwie sprawiały, że obok informacji dotyczących spraw ściśle związanych z religią, dostarczały one także wiedzy o społeczeństwie i gospodarce w poszczególnych okresach.

Postanowienia Soboru Trydenckiego w zakresie opieki duszpasterskiej ze strony hierarchii kościelnej nałożyły na nią obowiązek większej kontroli nad funkcjonowaniem diecezji, czemu miały służyć między innymi wizytacje kanoniczne parafii¹. Z terenu diecezji wileńskiej, będącej przedmiotem zainteresowania w niniejszym opracowaniu, do dnia dzisiejszego przetrwał niezbyt liczny zbiór dokumentów powizytacyjnych, głównie z XVIII wieku. Także jednak i te wcześniejsze, pochodzące z XVII wieku stały się obiektem badań historyków, naświetlając dzieje struktur Kościoła rzymskokatolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim².

- 1 Problematyka wizytacji potrydenckich na terenie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej omówiona jest w we wstępie do wydawnictwa źródłowego *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, oprac. S. Litak, Toruń 1998, s. XII–XXIV (dalej: *Akta wizytacji generalnej...*); idem, *Parafie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 28–35. Tam również szeroka literatura przedmiotu.
- 2 O wizytacji diecezji wileńskiej przeprowadzonej w latach 1673–74 za rządów bpa Mikołaja Stefana Paca pisał W. F. Wilczewski: *Wizytacja diecezji wileńskiej przeprowadzona przez biskupa Mikołaja Słupskiego. Czas, trwanie i zasięg*, [w:] *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 72, 1999, s. 473–487; idem, *Jeszcze o wizytacji biskupa Mikołaja Słupskiego*, [w:] *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 74, 2000, s. 481–487; idem, *Wizytacja diecezji wileńskiej z roku 1633 biskupa Abrahama Woyny*, [w:] *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok

Biskup wileński Ignacy Massalski w zarządzaniu diecezją wileńską, którą objął w 1762 roku, szeroko wykorzystywał narzędzia kancelaryjne pozwalające na gruntowne zapoznanie się ze swoją diecezją. Przygotowane dokumenty (ankiety i wizytacje) pozwalały na uzyskanie wiadomości o stanie i potrzebach placówek duszpasterskich z terenu diecezji. Po raz pierwszy ankietę przeprowadzono w 1764 roku zbierając informacje o wielu aspektach funkcjonowania parafii³. Dekadę później, w 1775 roku, Massalski przeprowadził kolejną ankietę, która miała być pomocna w przeprowadzeniu planowanej wizytacji⁴.

Administrator diecezji wileńskiej przez pierwsze pięć lat od objęcia urzędu, do 1767 roku, parafie wizytował osobiście lub przy pomocy sufraganów – wileńskiego i białoruskiego⁵. Przypuszcza się, że wizytacje w latach siedemdziesiątych XVIII wieku nie odbywały się zbyt często ze względu na I rozbiór Rzeczypospolitej. Działalność kontrolna biskupa wileńskiego nabrała właściwego tempa i rozmiaru w 1781 roku po reorganizacji struktur kościelnych w diecezji.

Wizytacja generalna będąca przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu została zarządzona 9 lutego 1782 roku listem biskupim zawierającym szczegółowe wskazówki, według których powinna być przeprowadzona⁶. W efekcie przygotowywanej wizytacji planowano do końca roku objąć kontrolą wszystkie parafie diecezji wileńskiej⁷.

2007, s. 431–440. Na wizytacjach XVII wiecznych oparła swoje publikacje Vaida Kamuntavičienė: *Kauno dekanato parapijų padėtis XVII a. antrojoje pusėje*, Soter, Kaunas 2009, nr 30(58), s. 127–140; *Alvito dekanato parapijų XVII a. antroje pusėje*, Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t. 33, Vilnius, 2010, s. 11–36.

3 T. Kasabuła, *Ignacy Massalski, biskup wileński*, Lublin 1998, s. 210.

4 Historycy zwracają uwagę na brak tego rodzaju źródeł. Dostępne materiały pozwalają na studiowanie zaledwie wąskiego zakresu tej problematyki. Patr.: T. Kasabuła, *Duchowni rzymskokatolicki dekanatu Kupiszki według ankiety z 1775 roku*, [w:] *Mój Kościół w historii wpisyany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok 2007, s. 467–488.

5 T. Kasabuła, op. cit., s. 222.

6 Ibidem, s. 223.

7 Ibidem, s. 224. Porównanie wydanych drukiem wizytacji czterech dekanatów: kowieńskiego, brasławskiego, wilkomierskiego i pobojskiego pokazuje, że wizyty w parafiach przebiegały w okresie od kilku do kilkunastu miesięcy. Spośród 26 parafii i trzech filii z dekanatu brasławskiego opisanych w 1784 roku, we wcześniejszej rok wizytacji zostały ujęte 24 parafie. Protokoły wizytacyjne dekanatu kowieńskiego z 1782 roku dotyczyły 19 parafii, gdy w tym samym tomie źródeł zamieszczono opisy 22 placówek duszpasterskich z tego dekanatu z 1784 roku. Opracowanie wizytacji dekanatu wilkomierskiego z 1784 roku zawiera materiał z 21 parafii, a opisów sporządzonych w tym samym roku zachowało się tylko dla 18 z nich. Wizytacja dekanatu pobojskiego z lat 1782–1784 objęła 17 parafii i 2 altarie, a w archiwum wileńskim znajdują się opisy z 1784 roku dla 18 parafii. Por. *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.* [Wizytacja dekanatu kowieńskiego dokonana przez biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego w 1782 roku], oprac. Vytautas Jogėla, Vilnius 2001 (dalej: *Kauno dekanato vizitacija*); *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.*, [Wizytacja dekanatu brasławskiego 1782–1783], opr. Romualdas Firkovičius, Vilnius 2008 (dalej: *Breslaujos dekanato vizitacija*); *Ukmergės dekanato vizitacija 1784 m.* [Wizytacja dekanatu wilkomierskiego 1784 roku],

Drugi z omawianych w niniejszym opracowaniu zbiorów źródeł był owocem przedsięwzięcia przeprowadzonego w poszczególnych diecezjach Rzeczypospolitej z inicjatywy biskupa Michała Poniatowskiego, ordynariusza plockiego, od 1784 roku prymasa Polski. Opisy zebrane z parafii koronnych i litewskich, miały posłużyć jako podstawa do wykreślenia map opisywanych terenów⁸.

Gromadzenie opisów parafii na obszarze diecezji wileńskiej trwało od czerwca do września 1784 roku. Proboszczowie za pośrednictwem dziekanów sporządzali opisy i odsyłali je do kancelarii biskupiej. Zachowana do czasów współczesnych część opisów parafii z diecezji wileńskiej była dostępna wyłącznie w formie kopii przechowywanych w bibliotece Akademii Nauk w Kijowie⁹. W połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku odnaleziono w archiwach wileńskich zbiorów oryginalnych opisów 248 parafii wytworzonych w 1784 roku.

Zespół zawierający między innymi owe oryginalne opisy parafii, stał się bazą źródłową, z której chętnie korzystają współcześni badacze historii Kościoła oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokumenty przechowywane w tym zespole posłużyły do przygotowania kilku jeszcze nieopublikowanych opracowań opisów parafii oraz kilku artykułów przyczynkarskich¹⁰. Badacze dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego wielokrotnie zwracali uwagę na potrzebę szerszego wykorzystania opisów w celu dokładniejszego prześledzenia procesów kulturotwórczych w tej części Rzeczypospolitej¹¹.

oprac. Sigitas Jegelevičius Vilnius 2009 (dalej: *Ukmergės dekanato vizitacija*); *Pabaisko dekanato vizitacija 1782–1784 m.* [Wizytacja dekanatu pobojskiego 1782–1784], oprac. Algirdas Baliulis, Vilnius 2010 (dalej: *Pabaisko dekanato vizitacija*); *Przyszłość kultury Polaków na Kresach*, t. 2: *Kraj rodzinny matki mej*, red. J. Maroszek, Białystok–Drohiczyn 2000 (dalej: *Kraj rodzinny matki mej*), s. 24.

- 8 Szczegółowe omówienie akcji prymasa Poniatowskiego można znaleźć we wstępach do edytorskich opracowań kilku dekanatów: *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, oprac. W. Wernerowa, „Studia Podlaskie” t. 1, 1990, s. 99–217 (z indeksem oprac. przez J. Maroszkę i L. Postołowicza); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat knyszyński i augustowski*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1996.
- 9 Historię kopii opisów w archiwum kijowskim wyjaśnia J. Maroszek, [w:] *Przyszłość...*, s. 29.
- 10 Należy tu wymienić prace magisterskie powstałe na seminarium prof. Józefa Maroszki w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku (opisy parafii dekanatów: wileńskiego, radostkowickiego, pobojskiego, lidzkiego, wilkomierskiego, świrskiego, połockiego, oszmiańskiego) oraz prace powstałe w ramach projektu naukowego MNiSW (NN108 1536 33) realizowanego w latach 2007–2010 pod kierunkiem J. Maroszki – dekanat brasławski, miński i olwicki.
- 11 J. Maroszek, *Opisy parafii diecezji wileńskiej z roku 1784 jako źródło do dziejów ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dekanaty: nowogródzki, bobrujski i słonimski*, referat wygłoszony na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskiego Towarzystwa Historycznego w Olsztynie 16 września 2009 roku (w druku).

*Opisy parafii z 1784 roku*¹², odnoszące się do diecezji wileńskiej, pomimo swojej uderzającej szczegółowości, wymagają również, jak każde źródło historyczne, weryfikacji na podstawie innych świadectw. Szczególnie przydatne okazały się protokoły wizytacyjne diecezji wileńskiej z lat osiemdziesiątych XVIII wieku paralelne do *Opisów parafii* pod kątem wytwórcy, czasu wytworzenia, jak i zawartości. Jakkolwiek archiwa wileńskie zawierają obecnie w swoich zasobach stosunkowo nieliczny i niekompletny zbiór tego typu dokumentacji oraz innych dokumentów administracyjnych z końca XVIII wieku, pozostają one cennym źródłem do badań nad dziejami Kościoła, gospodarki i społeczeństwa¹³.

Wzrastające zainteresowanie historyków tym rodzajem archiwaliów zaowocowało wydawnictwami, które przybliżyły szerszemu gronu badaczy oraz czytelników zachowane do dnia dzisiejszego materiały dotyczące diecezji wileńskiej u schyłku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W 2001 roku Litewska Katolicka Akademia Nauk oraz Instytut Historii Litwy rozpoczęły publikację w ramach serii *Fontes Historiae Lituaniae*, XVIII-wiecznych wizytacji diecezji wileńskiej przechowywanych obecnie w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie. Cenne edycje źródłowe, pomimo stosunkowo niewielkiego nakładu, spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony badaczy¹⁴. Należy zaznaczyć, że nawet występujące w nich mankamenty¹⁵ nie umniejsza-

12 Dalej w tekście będzie używany skrót *Opisy parafii* dla uwzględnienia całego zasobu źródłowego (zarówno opublikowanego drukiem, jak i pozostającego nadal w rękopisie).

13 T. Kasabuła w bibliografii pracy o Massalskim podaje wykaz protokołów powizytacyjnych lub raportów z 14 parafii i 7 dekanatów z lat 1780–1788 przechowywanych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie oraz Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Por. T. Kasabuła, op. cit., s. 11–17. W recenzji wizytacji dekanatu kowieńskiego można znaleźć sygnatury kolejnych 22 protokołów wizytacyjnych parafii diecezji wileńskiej z tego okresu. Por. *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, rec. K. Makowska, W. F. Wilczewski, „Nasza Przeszość”, t. 104, 2005, s. 304–305. Nie zmienia to znacząco faktu, że brak źródeł dotyczących 26 dekanatów i 422 parafii funkcjonujących w diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII wieku jest mocno odczuwalny. Zachowane, znane badaczom, wizytacje dotyczą około 27% dekanatów oraz około 28% parafii z terenu tej diecezji (w tej liczbie zawierają się wizytacje pojedynczych parafii oraz całych dekanatów). Należy przy tym pamiętać, że odnoszą się tylko do poszczególnych lat. W przypadku struktur kościelnych w Koronie badacze szacują, że dla niektórych diecezji (na przykład kujawskiej i pomorskiej) zachowało się około 50% wizytacji z XVI–XVIII wieku. Por. *Akta wizytacji...*, s. XII.

14 K. Makowska, W. F. Wilczewski, op. cit.; *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 6, *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, rec. T. Kasabuła, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2003, nr 2, s. 155–161.

15 *Breslaujos dekanato vizitacija 1782-1783 m.*, rec. K. Jodczyk, „Studia Podlaskie”, t. 18, 2009/2010, s. 458–464; *Pabaisko dekanato vizitacija 1782-1784 m.*, rec. K. Jodczyk, „Przegląd Historyczny” t. 1, 2012, s. 219–227.

ją znaczenia tych wydawnictw, które stanowią niezastąpiony materiał do badań przyczynkarskich oraz porównawczych¹⁶.

W trakcie opracowywania edytorskiego *Opisów parafii dekanatu brasławskiego z 1784 roku*¹⁷ sięgnięto po wspomnianą wizytację tego dekanatu przeprowadzoną w latach 1782–1783. Ze zrozumiałych względów zawartość dokumentów wizytacyjnych odnosząca się do kanonicznych aspektów funkcjonowania najmniejszych jednostek struktury kościelnej zawęża możliwości weryfikacji wyłącznie do źródeł o podobnej proveniencji i charakterze, czyli wcześniejszych wizytacji, wybranych inwentarzy kościelnych. Natomiast fragmenty dotyczące zasięgu osadnictwa, jako możliwe do zweryfikowania także na podstawie pozakościelnych dokumentów, okazały się cennym uzupełnieniem źródłowym. W niniejszym opracowaniu zostanie omówiona sieć osadnicza na terenie dekanatu brasławskiego przedstawiona w *Wizytacji dekanatu brasławskiego* oraz *Opisach parafii*.

W trakcie prac porównawczych napotkano na wiele zastanawiających kwestii, które nakazują zadać pytanie o stopień przydatności protokołów wizytacyjnych do odtworzenia obrazu sieci osadniczej na obszarze danej parafii czy diecezji, co było wcześniej wyraźnie podnoszone przez badaczy historii Kościoła w Rzeczypospolitej¹⁸. Analizując dokumenty wizytacyjne odnoszące się do dekanatu brasławskiego, podjęto próbę ustalenia istniejących, bądź też nie, prawidłowości w odtworzeniu osadnictwa przez proboszczów oraz przeprowadzającego kontrolę wizytatora.

Protokoły wizytacji dekanatu brasławskiego przechowywane są w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (zespół 694, nr 3505). Dokumentacja obejmuje wizytację dwudziestu pięciu parafii oraz ich siedmiu filii: brasławskiej (Belmont, Opsa, Plusy, Pohoszcz), sołockiej (Dukszty), święciańskiej (Konciażyn), jezioroskiej (Suwiek). Opierając się na zapisie strony tytułowej dowiadujemy się, że wizytacja generalna została przeprowadzona przez dziekana brasławskiego, a zarazem proboszcza taurogińskiego, ks. Andrzeja Lenartowicza, w latach 1782–1783. Bez ryzyka błędu można przyjąć, że dokumenty z wyżej wspomnianego zespołu archiwalnego opublikowane

16 C. Kukło, „*Xenodochia parochialia*” dekanatu kowieńskiego w świetle wizytacji z 1782 roku, [w:] *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok 2007, s. 207–220; W. F. Wilczewski, *Problematyka unicka w aktach wizytacji rzymskokatolickich dekanatu połockiego z roku 1782*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Acta Collegii Suprasliensis, t. 10, Lublin 2010, s. 243–252; C. Kukło, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach plebańskich w dekanacie brasławskim w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, Rzeszów 2010, s. 121–134.

17 Patrz przypis 10.

18 *Akta wizytacji generalnej...*, s. XIV.

w omawianym tomie są jedną z dwóch kopii sporządzanych przez wizytatora na potrzeby kancelarii biskupiej. Świadczyć o tym może miejsce przechowywania archiwaliów (zespół Wileńskiej Rzymskokatolickiej Kurii Metropolitalnej) oraz ich zawartość, między innymi puste karty na końcu poszczególnych protokołów, brak dekretów reformacyjnych z zaleceniami po odbytej wizytacji oraz dołączone do protokołów z 1783 roku dokumenty powstałe w późniejszym okresie niż omawiana wizytacja¹⁹.

Szczegółowe informacje zawarte w protokołach sporządzanych po wizytacjach XVII-wiecznych pozwalały badaczom na próbę odtworzenia przebiegu akcji wizytacyjnej i sporządzenie pewnego rodzaju „itinerarium” biskupa lub jego przedstawiciela wizytującego teren diecezji wileńskiej²⁰. W protokołach wizytacji brak jest dat dziennych lub miesięcznych odnoszących się do czasu powstania dokumentów, co znacząco utrudnia precyzyjne określenie momentu rozpoczęcia i zakończenia wizytacji na terenie dekanatu. Opierając się na datach rocznych zamieszczonych w nagłówkach protokołów w przypadku tego dekanatu można przypuszczać, że w 1782 roku zostały zwizytowane trzy parafie (Smołwy, Połusze i Twerecz)²¹, a pozostałych 22 wraz z filiami w roku następnym.

Przy próbie ustalenia chronologii odwiedzin parafii należy zwrócić uwagę na regułę umieszczenia protokołów w poszycie. W przypadku dekanatu brasławskiego układ dokumentów nie pozwala na zidentyfikowanie zastosowanego klucza. Zbiór aktów wizytacyjnych wprawdzie rozpoczyna się od parafii brasławskiej (oznaczonej nr 434), jednak następne parafie nie są ułożone w porządku alfabetycznym: Widze (nr 435), Hoduciszki (nr 436), kończąc na parafii Połusze wpisanej z nr 459. Ich kolejność ułożenia w poszycie przypuszczalnie nie odzwierciedla rzeczywistego przebiegu wizytacji, gdyż próba odtworzenia na mapie hipotetycznej trasy pokazuje, że byłoby to wysoce niepraktyczne dla wizytatora (obok siebie występują protokoły z wizytacji parafii w rzeczywistości leżących na skrajnych obrzeżach dekanatu)²².

Na podstawie zachowanych dokumentów trudno jest uchwycić schemat przeprowadzania wizytacji. Nie ulega wątpliwości, iż jednym z czynników

19 Do protokołów wizytacyjnych zostało dołączone *Doniesienie Prześwietnej Administracji z wizyty dekanatu brasławskiego*, podpisane przez ks. Zygmunta Łastowskiego, dziekana brasławskiego, kanonika inflanckiego i plebana ikażnieńskiego, z 24 grudnia 1790 roku *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 377. Za udostępnienie cyfrowych kopii protokołów wizytacyjnych dekanatu brasławskiego z lat 1782-1783 dziękuję Waldemarowi F. Wilczewskiemu.

20 Patrz przypis 2.

21 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 171; 237; 317.

22 *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, red. S. Litak, Lublin 2004, s. 117 (dalej: *Atlas Kościoła*).

wpływających na harmonogram wizytowanych parafii była pora roku, gdy rozpoczynała się wizytacja, z czym ściśle związana była łatwość przemieszczania się po terenie dekanatu, a także położenie i dostępność siedzib parafii²³. Szczególnego znaczenia kwestie te nabierają w odniesieniu do Brasławszczyzny, która położona była na terenie rozległego pojezierza.

Ksiądz Andrzej Lenartowicz, jako wizytator generalny, a zarazem pleban taurogiński i tauropilski, wybierając parafie w Smołwach, Połuszach i Twereczu do odwiedzenia w pierwszej kolejności, najprawdopodobniej kierował się kryterium innym niż odległość. Patrząc na położenie zarówno Smółw, Połusz, a tym bardziej Twerecza, zauważamy, że wizytator miał inne parafie położone bliżej swojej rezydencji niż wspomniane trzy²⁴. Podążając z Taurogin w kierunku północno-wschodnim do Smółw, po drodze odwiedzić mógł parafię w Sołokach. Zmierzając do kościoła w Połuszach, wizytator musiałby liczyć się z koniecznością pokonania dużej odległości, a także gęstej sieci jezior okalającej tę miejscowość od północnego-zachodu (między innymi jeziora Łusza, Uchaje, Dringis) oraz kilkanaście pomniejszych jezior²⁵. Jadąc od Taurogin w kierunku południowo-wschodnim, na trasie wiodącej do parafii połuskiej znacznie krótszy dystans dzielił go od Kukuciszek, Łabonar, czy Łyngmian. Wnikliwa lektura protokołu wizytacji parafii połuskiej każe jednak przesunąć jej datę na drugą połowę 1783 roku²⁶.

W przypadku parafii smołwieńskiej i twereckiej (wizytowanych wedle dat z nagłówków w 1782 roku), okolicznością pozwalającą na ustalenie momentu przeprowadzenia wizytacji, mógł być fakt, że obie parafie były prowadzone przez zakonników – kanoników regularnych od pokuty.

Wizytacje parafii zakonnych na terenie diecezji wileńskiej w praktyce nie były dla wizytatora wyłącznie formalnością. W niektórych przypadkach kler

23 T. Kasabuła analizując protokoły listów kancelarii biskupiej podaje, że wizytacje dziekańskie zazwyczaj rozpoczynały się wczesną jesienią (wrzesień–październik) i trwały do świąt Bożego Narodzenia. Autor przytacza przykłady, gdy dziekani wyjaśniali przyczyny przesunięcia wizytacji na inną porę roku tłumacząc swoim podeszłym wiekiem. T. Kasabuła, op. cit., s. 237. Według zapisów wizytacyjnych zarządcy czterech omawianych w tym artykule dekanatów byli już osobami posuniętymi w latach: dziekan brasławski Andrzej Lenartowicz miał 61 lat, Józef Zabielski, dziekan wilkomierski – 60 lat, Michał Frąckiewicz, dziekan kowieński – 67 lat, natomiast dziekan pobojski – Kazimierz Wilczyński był najmłodszy – 38 lat.

24 Na przykład Kukuciszki lub Łyngmiany por. *Atlas Kościoła ... Z Taurogin do Kukuciszek* było 1 ½ mili, a z Taurogin do Łyngmian 3 mile. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), F. 694/1/3504, nr 609, k. 276v.

25 http://www.mapywig.org/m/WIG100_300DPI/P27_S42_LYNGMIANY_300dpi.jpg (23.05.2011).

26 Data 1782 w nagłówku protokołu jest myląca. W wykazie dokumentów funduszowych na altarię i probostwo zamieszczonych na końcu tego protokołu wpisany został, z datą 20 października 1783 (!) roku „Oblig w.jp. Leonarda Bielikowicza, pisarza grodzkiego brasławskiego na złp 2000. (...) Ta suma ma być wypłacana w roku 1784 na ś. Jerzy”. *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 374.

zakonny sprawujący w danej placówce *cura animarum* korzystał z prawa egzempcji (czyli wyłącznej zależności od Stolicy Apostolskiej z pominięciem biskupa) utrudniając tym samym wizytatorowi wgląd w wewnętrzne sprawy prowadzonej przez siebie wspólnoty parafialnej. Taka sytuacja zdarzyła się także dziekanowi brasławskiemu w 1783 roku podczas wizytacji parafii kołtyniańskiej, w której: „Ichmość księża franciszkanie kołtyniańscy mając *curam animarum*, dyspozycyi jo. ksiązęcia jm. biskupa wileńskiego i wizyty dziekańskiej nie przyjęli, dokumentów żadnych nie prezentowali przed dziekanem ani parafii opisanej nie podali, prócz metryk parafialnych, dając przyczynę, że my franciszkanie, tej dyspozycyi ani wizycie nie podlegamy”²⁷.

Skuteczne przeprowadzenie wizytacji w wyżej wspomnianych parafiach prowadzonych przez zakonników, czyli w Smołwach i Twerczu, nie powinno jednak zaskakiwać. Kanonicy regularni od pokuty, zwani na Litwie augustianami białymi lub markami, nie mogli utrudniać tego typu działań, gdyż zakon ten podlegał wyłącznie jurysdykcji biskupa²⁸. Ponadto, częściowej odpowiedzi na pytanie, dlaczego odwiedziny dziekana w wymienionych parafiach rozpoczęły się wcześniej (lub też zostały wcześniej zapisane w protokołach) może udzielić analiza protokołów z wizytacji sąsiedniego dekanatu wilkomierskiego przeprowadzonej w 1784 roku. Z tytułu protokołu wizytacji parafii w Kurklach (prowadzonej przez kanoników regularnych od pokuty) dowiadujemy się, iż odbyła się ona już w 1782 roku²⁹. Uważna lektura pokazuje, że właściwa wizytacja miała miejsce 14 września 1782 roku i została przeprowadzona przez ks. Teofila Narkiewicza, komisarza generalnego kanoników regularnych oraz ks. Rafała Podhajskiego, dekreterza prowincji tego zakonu. Wizytacja przeprowadzona przez dwóch wspomnianych zakonników według obowiązującego modelu została sprawdzona i przyjęta przez ks. Józefa Zabielskiego, dziekana wilkomierskiego dopiero 29 stycznia 1784 roku³⁰.

Nie można wykluczyć, że analogiczne postępowanie, jak przedstawione powyżej, mogło być zastosowane w Twerczu i Smołwach w dekanacie brasławskim. Być może ks. Narkiewicz, jako komisarz generalny zakonu kanoników

27 *Breslaujos dekanato vizitacija...*, s. 143. Przyglądając się wizytacjom innych parafii prowadzonych przez zakonników w dekanacie brasławskim (na przykład dominikanie w Druui, karmelici bosci w Porszemieniu), dekanacie wilkomirskim (bernardyni w Traszkunach), kowieńskim (dominikanie w Wysokim Dworze i Poporciach) oraz pobojskim (kanonicy regularni w Skiemianach i Widziniszkach oraz franciszkanie w Giełwianach) można stwierdzić, że sytuacja zaobserwowana w parafii kołtyniańskiej miała charakter incydentalny.

28 T. Kasabuła, op. cit., s. 367.

29 *Ukmergės dekanato vizitacija*, s. 53.

30 Z treści ksiąg sądowych ziemskich brasławskich wiadomo, że wspomniany ks. Narkiewicz, w 1784 roku był plebanem kościoła przyklasztornego w Sołokach w dekanacie brasławskim, należącego do kanoników regularnych. LVIA, f. S.A. 15416, k. 344.

regularnych, zwizytował prowadzone przez współbraci parafie w Smołwach i Twerczu, w ramach wewnętrzzakonnej akcji wizytacyjnej, a następnie przekazał protokoły dziekanowi brasławskiemu? Biorąc pod uwagę, że w Kurklach był we wrześniu 1782 roku, być może rozpoczął swą akcję od wizytowania parafii położonych na wschodzie diecezji wileńskiej?³¹

Próba odniesienia się do wizytacji innych parafii prowadzonych w tym czasie przez kanoników regularnych nie daje jednoznacznej odpowiedzi na powyższe pytanie. W dekanacie pobojskim, który sąsiadował z brasławskim od zachodu, augustianie biali prowadzili dwie parafie: w Skiemianach i Widziniszkach. W protokołach wizytacyjnych można znaleźć dokumenty z wizyty w Skiemianach w dniach 19 – 22 września 1782 roku przeprowadzonej przez dziekana pobojskiego, ks. Kazimierza Wilczyńskiego. Ksiądz Wilczyński, który osobiście odwiedził parafię i klasztor kanoników regularnych, w tym przypadku nie korzystał z gotowych protokołów, jak to miało miejsce w dekanacie brasławskim³². Zastanawiać natomiast może brak w zbiorze dokumentów wizytacyjnych dekanatu pobojskiego protokołów odwiedzin parafii w Widziniszkach³³. Z uwag wizytatora zamieszczonych w wizytacji można wnioskować, że kościół i klasztor w Widziniszkach pełniły wówczas istotną funkcję w strukturze prowincji litewskiej zakonu kanoników regularnych³⁴.

Zestawiając ze sobą różne, choć stosunkowo nieodległe, daty przeprowadzenia wizytacji nasuwa się pytanie, czy wydane drukiem protokoły pochodzą z tego samego przedsięwzięcia wizytacyjnego, czy też są zaledwie jedynymi zachowanymi do dzisiaj egzemplarzami wizytacji z konkretnych dekanatów? Kasabuła opierając się na analizie korespondencji kancelarii biskupiej informuje w swojej pracy, że wizytacje dziekańskie (uznane potem za wizytacje generalne) miały być przeprowadzane corocznie w latach: 1782, 1783, 1784, 1785, 1786,

31 W *Atlasie Kościoła...* (s. 118) zaznaczona jest także obecność kanoników regularnych od pokuty w parafii Miory położonej we wschodniej części dekanatu brasławskiego, jednak w momencie przeprowadzania wizytacji w 1783 roku zakonników w tej parafii już nie było.

32 *Pabaisko dekanato vizitacija*, s. 155.

33 „Kościół katolicki pw. św. Wawrzyńca, z muru wzniesiony został w 1618 roku przez ks. Marcina Giedroycia. (...) Przy kościele tutejszym byli kanonicy laterańscy czyli augustianie biali, uposażeni wsiami: Antokście i Skiemiany”, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 13, Warszawa 1893, s. 296. O powodach nieodbycia wizytacji można przeczytać, [w:] *Pabaisko dekanato vizitacija 1782-1784 m.*, rec. K. Jodczyk, „Przegląd Historyczny” t. 1, 2012, s. 226.

34 W protokole wizytacyjnym parafii skiemiańskiej zapisano: „wszystkie dokumenta fundi należące do klasztoru skiemiańskiego oddane są do archiwum prowincjonalnego w Widziniszkach”. *Pabaisko dekanato vizitacija*, s. 155. Kurczewski podaje, że klasztor kanoników regularnych od pokuty w Widziniszkach miał tytuł opactwa i funkcjonował do 1832 roku *Biskupstwo wileńskie...*, s. 260.

1788, 1791³⁵. Liczba zachowanych kompletnych wizytacji nie pozwala na formułowanie kategoriycznych wniosków w tej materii, jednak zapisy w księgach protokołów kancelarii biskupiej wskazują na ciągłość korespondencji Massalskiego z dziekanami w wyżej wymienionych latach. Wskazywałoby to na fakt, iż zamiar corocznych wizytacji był realizowany. Przykład dekanatu pobojskiego pokazuje jednak, że wizytacja stosunkowo niewielkiego obszaru dekanatu rozpoczęła się w 1782 roku i przeciągnęła do prawie dwudziestu miesięcy³⁶.

Jak wyżej wspomniano, wizytacje zazwyczaj były przeprowadzane w okresie jesienno–zimowym. W wyjątkowych sytuacjach kancelaria biskupia zezwalała na rozpoczęcie ich po Nowym Roku i dokończenie do Wielkanocy. Przesunięcie tych dokonywano na prośbę dziekanów, na przykład ze względu na ich podeszły wiek oraz stan zdrowia. Wizytacja z 1782 roku przeprowadzona w nowej formule miała się rozpocząć w marcu, choć w praktyce jej rozpoczęcie przesunęło się na koniec roku³⁷.

Analizując pod kątem zgodności protokołów wizytacyjnych z modeluszem w czterech przywoływanych dekanatach, można stwierdzić, że dziekani trzymali się ściśle wytycznych otrzymanych z kancelarii biskupiej. W poszczególnych protokołach można znaleźć niewielkie odstępstwa, które właściwie wpływają na uszczegółowienie całego opisu³⁸.

Informacje szczególnie przydatne w opracowaniu edytorskim *Opisów parafii* znajdują się w rozdziale protokołów wizytacyjnych noszącym tytuł *Opisanie parafii*. W tym punkcie, wedle zaleceń modelusza, zawarte zostały szczegółowe informacje dotyczące obszaru parafii: długość i szerokość wyrażona w milach geograficznych, liczba miasteczek, dworów, folwarków, wsi, zaścianków i okolic. Po sumarycznym podaniu liczby miejscowości następował szczegółowy wykaz właścicieli czy też aktualnych dzierżawców tych miejscowości. Dzięki zapisom wizytacyjnym można ustalić, kto był wówczas posiadaczem danej

35 T. Kasabuła, op. cit., s. 224. W tym opracowaniu jest również zawarta informacja, że poprzednia wizytacja między innymi w niektórych parafiach dekanatu brasławskiego, została przeprowadzana w 1767 roku przez ks. Feliksa Towiańskiego, sufragana Białej Rusi. Ibidem, s. 221.

36 Ks. K. Wilczyński, dziekan pobojski i pleban szyrwintski rozpoczął wizytację od Pobojska (7–15 VIII 1782), a zakończył w Czabiskach (1–4 IV 1784). Zbliżoną datę (1 IV 1784) posiada protokół wizytacyjny rezydencji dziekana. Pomimo dużej rozciągłości w czasie wizytacja każdej z 17 parafii i 2 altarii odbywała się do listu pasterskiego bpa I. Massalskiego z 9 II 1782 roku, *Pabaisko dekanato vizitacija*, s. 3 nn.

37 Ibidem, s. 237. Wizytacja generalna dekanatu połockiego przeprowadzona w 1782 roku obejmująca 15 parafii trwała blisko dwa miesiące na przełomie jesieni i zimy (8 XI–30 XII). W. F. Wilczewski, *Problematyka unicka...*, s. 243–252.

38 W przypadku dekanatu kowieńskiego dziekan – ks. M. Frąckiewicz, wyróżnił się skrupulatnością i uwzględnił szczegółowo również porządek nabożeństw odprawianych w wizytowanych kościołach parafialnych.

miejsowości lub w czyjej dzierżawie znajdowała się w momencie wizytacji. Ma to niebagatelne znaczenie przy uzupełnieniu *Opisów parafii* szczególnie tam, gdzie własność ziemską należała do rodzin szlacheckich zasiedlających od dziesięcioleci powiat brasławski.

W opisach z 1784 roku, przy wymienianych w porządku alfabetycznym miejscowościach, przeprowadzający spis pleban lub zastępujący go wikary podawał zaledwie nazwisko właściciela bez uzupełniających informacji (imienia lub pełnionego urzędu, czy funkcji), które mogłyby doprecyzować dane własnościowe³⁹. W *Opisach parafii* Widze w 1784 roku wśród właścicieli występuje bliżej nieokreślony Wawrzecki, natomiast zapisy protokołów wizytacyjnych mówią nam, że w roku 1783 w parafii Widze właścicielami ziemskimi było pięciu różnych przedstawicieli rodziny Wawrzeckich⁴⁰. W parafii Miory z podobną sytuacją mamy do czynienia w odniesieniu do rodziny Mirskich. W opisie tej parafii figuruje bliżej niesprecyzowany Mirski; w porównaniu z zapisami wizytacyjnymi powstałymi rok wcześniej, okazuje się, że własność należała do czterech różnych osób z tej rodziny.

Zestawienie kilku wizytacji posiadających narzucony przez biskupa układ pozwala na ocenę skrupulatności; z jaką wypełniano zalecenia ordynariusza diecezji wileńskiej. Sposób ukazania własności ziemskiej w wykorzystanych w niniejszym opracowaniu protokołach wizytacyjnych z czterech dekanatów świadczy, że wizytatorzy (lub pisarze) podchodzili do tego z różną skrupulatnością. Podczas wizytacji dekanatu kowieńskiego przeprowadzonej w 1782 roku proboszczowie ograniczali się zaledwie do podania liczby folwarków, wsi, zaścianków, przedstawiając co znamienitszych właścicieli oraz nazwy liczniejszych wsi. W podobnym schemacie, choć nieco precyzyjniej, został przedstawiony zasięg osadnictwa na terenie dekanatów: wiłkomierskiego i pobojskiego.

Na tle omawianych wizytacji zdecydowanie wyróżnia się sposób przedstawienia własności ziemskiej w protokołach wizytacyjnych z dekanatu brasławskiego z lat 1782–1783. Wykaz został ujęty w czytelną formę tabelaryczną⁴¹.

39 Nie była to oczywiście reguła bezwzględna. W wielu miejscach w opisach parafii przy nazwisku pojawia się nazwa urzędu, bądź funkcja (rzeczywista lub jedynie honorowa). W protokołach wizytacji obok nazwisk posesjonatów również nie w każdym przypadku zamieszczane były imiona.

40 W *Wizytacji dekanatu brasławskiego* występują: [Jan] Wawrzecki, podstarosta sądowy brasławski (błędnie zapisany jako podstoli brasławski), Stanisław Jakub Wawrzecki, sędzia ziemski brasławski, Ignacy Wawrzecki, podwojewodzi smoleński, Tadeusz Wawrzecki, rotmistrz brasławski, [Michał] Wawrzecki, wojskowicz brasławski, *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 56-57.

41 Trudno jednoznacznie ocenić, czyją zasługą (pomysłem?) był ten czytelny układ protokołów z dekanatu brasławskiego – wizytatora czy kopisty. Treść dokumentów była sporządzona bardzo wyraźnym charakterem pisma, znacznie różniącym się od tego, jakim składano podpis na końcu każdego protokołu. Por. LVIA, f. 694/1/3505, k. 118v nn. Z lektury *Wizytacji dekanatu pobojskiego* wiemy, że

W tabelach umieszczono właścicieli wymienionych z nazwiska oraz, zazwyczaj, pełniących urzędów i funkcji. W większości przypadków rzeczywiste, choć zdarzały się wśród nich również czysto tytularne. Poniżej nazwisk posesjonatów wizytator zapisywał należące do nich miejscowości (począwszy od miasteczek, dworów, folwarków, wsi aż po zaścianki i okolice) z podaną odległością od kościoła parafialnego. Wykaz osadnictwa w tekście wszystkich protokołów wizytacyjnych pozbawiony był istotnej informacji o położeniu geograficznym danej miejscowości względem siedziby parafii, które z kolei było wyszczególnione w *Opisach parafii*.

Szczegółowe zestawienie wymienionych w obu źródłach miejscowości daje także szansę na doprecyzowanie kategorii tychże, w przypadku, gdy jej zabrakło w *Opisach parafii*. Oczywiście, owo porównanie przyniesie oczekiwany efekt wówczas, gdy nazwy miejscowości wymienionych w obu źródłach są identyczne (lub przynajmniej podobnie brzmiące), a w podanej odległości od kościoła nie ma zastanawiających rozbieżności. W wielu przypadkach jest to sposób na ustalenie używanych w XVIII wieku oboczności, bądź zupełnie innych nazw używanych dla określenia tej samej miejscowości. W wizytacji parafii Brasław z 1783 roku wymieniony jest przykładowo zaścianek Matyjaszyszki, rok później noszący nazwę Matyjowszczyzna, inny zaścianek z tej parafii zapisany w 1783 roku jako Likuciowszczyzna, w następnym roku występuje już jako Likucie⁴². W obu tekstach można również napotkać nazwy miejscowości różniące się brzmieniem, które były stosowane wymiennie. W parafii Pochost dwór należący do Ignacego Szyryna, sędziego ziemskiego brasławskiego, w 1783 roku występuje jako Maryanowa (najprawdopodobniej od imienia żony – Marianny z Jakubowskich), a w 1784 już jako Biały Dwór. Analogicznie w parafii Pelikany, Feliks Żynko, strażnik brasławski, w 1783 roku był właścicielem dworu Podruksze, który w *Opisach parafii 1784* został zapisany jako Osaniszki⁴³. W parafii Widze do Franciszka Mohla zapisana była wieś Wazgielańce, rok później występująca jako Antoprucie⁴⁴. W wizytacji parafii dryświackiej przeprowadzonej w 1783 roku podano własność pani Ciemnołaskiej, do której należał folwark Stary Dwór oraz zaścianek Woytkuszki. Rok później do pana

ówczesnemu wizytatorowi towarzyszył „pisarz *generalis visitationis* dziekańskiej” ks. Hipolit Sienkiewicz, s. 29 nn. W protokołach trzech pozostałych dekanatów taka funkcja nie występuje w żadnym miejscu.

42 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 22; LVIA, f. S.A. 19252, k. 8v–9. Na trudności związane z występowaniem oboczności w źródłach zwracają uwagę autorzy spisu rejestru podymnego z 1690 roku. Por. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Województwo wileńskie 1690 roku*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1989, s. 21–22.

43 LVIA, f. S.A. 19252, k. 259.

44 LVIA, f. S.A. 19252, k. 477.

Ciemnołęski został zapisany folwark Wojtkuszki oraz zaścianek Stare Dworzyszce alias Wejtkuszki⁴⁵. Należy też zauważyć, że porównanie obu źródeł przynosi nazwy miejscowości funkcjonujące także w zruszczonej formie, na przykład Krasna Wieś – Krasnosielce.

Dodatkowo pewien dysonans wprowadzają przypadki, gdy te same miejscowości występują w obu dokumentach określone różnymi kategoriami. Według wizytacji z 1783 roku na terenie parafii Łyngmiany do plebanii łyngmiańskiej należało pięć wiosek, z których trzy w 1784 roku zapisano jako zaścianki⁴⁶. Pozostałe dwie wsie – Małdziuniszki i Garbszyszki – w *Opisach parafii* najprawdopodobniej figurują pod innymi nazwami – odpowiednio Cyjany i Grykiepiele położone w identycznej odległości⁴⁷. W parafii Ikażń, do rodziny rotmistrza wileńskiego Cypriana Orzeszkowskiego według wizytacji był zapisany dworek i wieś o nazwie Sniki, które według opisów nazywały się Śniegi⁴⁸. Do tych posesjonatów w 1783 roku zapisany był także dworek Owsianka, który rok później widniał już jako zaścianek.

Takie porównania są możliwe wówczas, gdy rozbieżności dotyczą pojedynczych miejscowości i dopasowanie nawet różnie brzmiących nazw jest ułatwione poprzez zestawienie podanej odległości z uwzględnieniem nawet niewielkiego marginesu błędu. Niemniej jednak, należy pamiętać, że zgodność wyłącznie pod względem podanej odległości od kościoła parafialnego nie może być ostatecznym argumentem pozwalającym na potwierdzenie z uwagi na brak szczegółowego opisanie położenia geograficznego miejscowości względem kościoła, jaki można zauważyć w dokumentach wizytacyjnych.

Literalne zestawienie miejscowości uwzględnionych w obu źródłach dostarcza informacji nie tylko o występujących różnicach w nazewnictwie, czy kategorii, ale przede wszystkim o liczbie miejscowości z obszaru konkretnej parafii. Liczba ta, jak zostanie to poniżej przedstawione, różni się nieraz znacząco w dokumentach powstałych przecież w stosunkowo nieodległym od siebie czasie.

Na terenie dekanatu brasławskiego, obejmującego w całości powiat o tej nazwie oraz fragmenty powiatów wilkomierskiego i oszmiańskiego, istniały wszystkie kategorie własności ziemskiej. Tereny położone w zachodniej części dekanatu (a zarazem powiatu) wchodziły w skład dóbr stołowych biskupa wileńskiego, które ciągnęły się na północy od granicy z Kurlandią, przy której położona była filia Suwieki należąca do parafii jezioroskiej, w kierunku po-

45 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 264; LVIA, f. S.A. 19252, k. 59-60.

46 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 140.

47 LVIA, f. 694/1/3504, nr 609, k. 275.

48 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 297; LVIA, f. 694/1/3508, nr 526, k. 209.

łudniowym wzdłuż granicy powiatów brasławskiego z wiłkomierskim, aż do parafii łabonarskiej i kołtyniańskiej, która położona była już na granicy powiatu wiłkomierskiego z oszmiańskim. Następnie w kierunku wschodnim, pas własności drobnej szlachty, królewskiej ze starostwami w Dryświatach, Opsie i Brasławiu, pomniejszymi dzierżawami, do granicy dekanatu i powiatu brasławskiego z województwem połockim, przy której położona była własność należąca do magnackich rodów takich, jak Sapiehowie, Radziwiłłowie, czy mniej znaczących rodzin, jak Łopacińscy, Mirscy, Rudominowie–Dusiaccy⁴⁹.

Na terenie parafii Druja położonej nad rzeką Dźwiną, w północno-wschodniej części dekanatu brasławskiego, w latach osiemdziesiątych XVIII wieku przeważała własność ziemską należąca do kilku znaczących posesjonatów. Spośród nich na pierwszym miejscu należy wymienić Aleksandra Michała Sapiechę, kanclerza WKL⁵⁰. Kolejną rodziną byli Łopacińscy. Jej przedstawiciel – Mikołaj Tadeusz Łopaciński, pisarz wielki litewski, wojewoda brzesko-litewski, starosta mściłowski i łódzieski, od 15 maja 1745 roku był właścicielem majątku Czuryłowice (Lilki) w powiecie brasławskim, które nazwał na cześć swojego ojca Leonpołem, tworząc z niego klucz dóbr⁵¹. W 1774 roku erygował w Leonpolu, obok kaplicy katolickiej, cerkiew unicką. Cztery lata później zmarł i został pochowany u Trynitarzy w Wilnie. Po jego śmierci w 1778 roku klucz leonpolski przeszedł na syna – Jana Nikodema Łopacińskiego, starostę mściłowskiego i łódzieskiego⁵².

W skład wspomnianego wyżej klucza wchodził dwór Leonpol, siedem wsi oraz dziewięć zaścianków, które zostały całkowicie pominięte w wizytacji z 1783 roku, natomiast widnieją w *Opisach parafii*. Nie można wykluczyć, że jednym z powodów, dla których pominięto te miejscowości w źródle były, znaczne jak na ówczesne warunki, odległości jakie musiał pokonać proboszcz, by dostać się do dworu, wsi i zaścianków. Najbliższy zaścianek położony był o dwie mile od Druj, pozostałe zaś, nieuwzględnione w wizytacji miejscowości, oddalone były od trzech do pięciu mil od siedziby parafii⁵³. Kolejną okolicznością, która mogła wpłynąć na takie rozbieżności w odtworzeniu własności ziem-

49 *Wielki gistoryczny atlas Białarusi*, t. 1, Minsk 2009, s. 101–103.

50 Miasteczko Druja z przyległościami należało do Sapiehów od 1611 roku, gdy Lew Sapieha odkupił Druję od Massalskich, *Indeks alfabetyczny miejscowości Dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. I A–K (Abakanowicze–Kujany), Wilno 1929, s. 257.

51 T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 4, Poznań 1882, s. 151–152.

52 W. Szczygielski, *Mikołaj Tadeusz Łopaciński*, PSB, t. 18, Wrocław 1973, s. 401.

53 LVIA, f. 694/1/3508, nr 491, k. 47–49.

skiej na terenie parafii Druja w obu źródłach, mógł być fakt spisywania obu dokumentów przez dwóch różnych autorów⁵⁴.

W tekście wizytacji i opisów parafii drujskiej nie odnajdziemy jakiegokolwiek adnotacji wizytatora, czy też proboszcza o istnieniu ewentualnych kanonicznych przeszkód w umieszczeniu tych miejscowości w protokołach wizytacyjnych, choć tego typu wzmianki można znaleźć w przypadku innych parafii dekanatu brasławskiego zamieszkałych przez przedstawicieli innych wyznań⁵⁵. Jednakże przytoczony wyżej fakt fundowania unickiej cerkwi przez rzymskokatolickiego właściciela, wyraźnie sugeruje istnienie potrzeby posiadania własnej świątyni wynikającej z odmiennej konfesji miejscowej ludności⁵⁶.

W odniesieniu do rodziny Łopacińskich, której własność ziemską położona była we wschodnich parafiach dekanatu brasławskiego, możemy znaleźć jeszcze jeden przykład. W parafii Ikażń położone były majątności Ignacego Błażeja Łopacińskiego, pisarza skarbowego litewskiego, brata Mikołaja, a stryja Jana Nikodema. Ignacy zmarł w 1776 roku, a pozostały majątek przeszedł na żonę, Judytę z Prozorów⁵⁷. Według wizytacji z 1783 roku należało do niej miasteczko Jody, trzy dwory oraz cztery wsie. W powstałych rok później *Opisach parafii* dwory są zapisane jako folwarki. Natomiast jedna ze wsi (Krzysztofionki) najprawdopodobniej została zapisana jako folwark (Rafałowo), za czym może przemawiać identyczna odległość od kościoła w obu przypadkach. Uderza jed-

54 W protokołach wizytacyjnych widnieje „pleban czyli wikary klasztoru dominikańskiego ks. Stefan Eysmont, z powiatu grodzieńskiego, lat 54 mający” *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 276. Także w raporcie o dekanacie brasławskim sporządzonym w 1783 roku, jako proboszcz parafii drujskiej występuje „ks. Stefan Eysmont, lat 62 (sic!), posesja od lat 24”. *Raporty o dekanatach 1781–1790*, LVIA F. 694, op. 1, nr 59, k. 19. Opisy parafii drujskiej z 1784 roku zostały sporządzone przez o. Rajmunda Spodubę, przeora klasztoru drujskiego LVIA, f. 694/1/3508, nr 491, k. 49v. Brak jest informacji od jakiego czasu o. Spoduba przebywał w klasztorze drujskim, jednak należy podkreślić fakt, iż wykonany przez niego opis parafii był dokładniejszy od przeprowadzonej rok wcześniej wizytacji.

55 Na przykład we fragmentach protokołów wizytacyjnych oraz opisów parafii Pohost, zamieszkałej przez unitów oraz osadników z Rosji, można znaleźć zdawkowe zapisy, pozwalające na częściowe wyjaśnienie różnic w zestawieniu miejscowości (patrz niżej w tekście).

56 Mikołaj Łopaciński był ojcem bpa Józefa Łopacińskiego, sufragana żmudzkiego, biskupa trypolitańskiego oraz bratem Jana Dominika Łopacińskiego, biskupa żmudzkiego. Jest to jeden z wielu przykładów takiej postawy właścicieli dóbr położonych na terenach zróżnicowanych religijnie, którzy w działalności fundacyjnej kierowali się nie tylko swoim wyznaniem, ale uwzględniali także potrzeby swoich poddanych. Przykładem realizacji założeń unii kościelnej jest działalność na przykład Jana Walentego Węgierskiego, podkanclerzego i szambelana dworu S. A. Poniatowskiego, który w swoich dobrach na Podlasiu ufundował kilka cerkwi unickich. Por. J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15.

57 W 1775 roku J. N. Łopaciński opłacał hybernę ze swoich dóbr Jody, dworu i wsi oraz folwarków: Judydyn, Białobrudź liczących 132 dymy. LVIA, f. 11, op. 1, nr 646, k. 16v. Dwór Jody i folwark Judydyn występują w obu przywoływanych źródłach i były zapisane do J. Łopacińskiej; folwark Białobrudź występuje tylko w opisach z 1784 roku jako zaścianek.

nak fakt, że w opisach dobra ziemskie zapisane do Judyty Łopacińskiej powiększają się w porównaniu do wizytacji aż o dwadzieścia pięć wsi oraz piętnaście zaścianków! Analizując brak tych miejscowości w źródłach, zwraca naszą uwagę odległość wsi i zaścianków od siedziby parafii (wahająca się od 3 do 6 mil), która mogła wpłynąć na skuteczne dotarcie proboszcza do tych miejscowości, a tym samym ewidencję osadnictwa na terenie parafii w ramach wizyty. Wydaje się jednak, że przyczyna nieobecności wsi i zaścianków w wizytacji tkwiła raczej w obecności unitów oraz innowierców na tym obszarze.

Modelusz protokołu wizytacyjnego posiadał punkt, w którym wizytator zamieszczał informację o innowiercach zamieszkujących teren parafii. Z przyczyn kanonicznych pomijano jednak w wykazach osadnictwa własność prywatną zamieszkałą przez unitów oraz przedstawicieli wyznań wschodnich – prawosławnych i staroobrzędowców. Na terenie przywołanej rzymskokatolickiej parafii Ikażń istniały trzy cerkwie parafialne unickie: Ikażń, Jody, Judycyn⁵⁸, oraz trzy filialne: Ukła, Zajnowo, Nawłoka⁵⁹. O istniejącej mozaice religijnej na terenie tej parafii świadczą noty wizytatora: „Sysmatyków, bohomołów, filipowców, Moskalow mieszkających wsiami i zaściankami bardzo wiele, ledwo nie czwarta część parafii. Ci mają domy do modlenia się osobiwie we wsi Zaczerewiu do starostwa brasławskiego należącej”⁶⁰. Spośród nieuwzględnionych w wizytacji z 1783 roku miejscowości osiem wsi należących do starostwa brasławskiego było zamieszkałych przez „Moskali” – najprawdopodobniej staroobrzędowców. W sąsiedniej parafii Pohost, gdzie znajdował się majątek rodziny Łopacińskich w wizytacji wymieniony jest tylko dwór Szarkowszczyzna (Krasny) należący do wspomnianego wyżej Jana Nikodema. Z treści opisów wiadomo, że oprócz wymienionego dworu do Łopacińskiego należało miasteczko Szarkowszczyzna, trzy folwarki, pięć wsi, trzy zaścianki oraz osiem miejscowości nieustalonej ka-

58 W miasteczku Jody znajdowała się cerkiew parafialna unicka ufundowana przez Ignacego i Judytę Łopacińskich w 1754 roku. Zapewne niedługo potem ufundowano cerkiew w folwarku Judycyn. SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 597.

59 Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Greckokatolicki Konsystorz, nr 143: Wizytacja diecezji Polsko-Połockiej, k. 17-19, 27-30.

60 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 298. Trudno jest oszacować skalę osadnictwa innowierczego w parafii ikażnieńskiej na podstawie zaledwie szczątkowych informacji. Wykaz innowierców sporządzony w 1768 roku dla diecezji wileńskiej nie podaje, poza prawosławnymi, protestantami i Tatarami, żadnych przedstawicieli innych wyznań na terenie całego dekanatu brasławskiego. Por. J. Gawrysiakowa, S. Litak, *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej z drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne*, t. 70, 1998, s. 110. Podejmując próbę szacunku osadnictwa innowierców w parafii ikażnieńskiej, opierając się na uwagach proboszcza, że innowiercy mogli stanowić około 25% mieszkańców parafii, należy zaznaczyć, że parafia ikażnieńska według raportów dziekańskich liczyła w 1783 roku około 3000 dorosłych przystępujących do sakramentów oraz 1200 zapisanych jako „małoletni”. Por. LVIA, f. 694, op. 1, s. 59, k. 19. Rok później w parafii zapisano około 3500 dorosłych oraz około 1250 małoletnich. Ibidem, k. 22.

tegorii, wszystkie określone jako „rusko–unickie”⁶¹. Wiadomo też, że Łopaciński, w części miasteczka Szarkowszczyzna położonej za rzeką Dzisienką (Szarkowszczyzna Nowa), ufundował w 1776 roku cerkiew unicką pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP⁶², a w swoim dworze Krasnym miał kaplicę katolicką i kapelana o których pisał wizytator: „[w parafii – dop. K. J.] Kościołów filialnych także nie ma, jeden tylko kościółek albo raczej kaplica znajduje się we dworze Szarkowszczyzna u Wielm. Jmc Pana Łopacińskiego starosty mściławskiego, do którego kościółka Pan starosta dwóch xięży utrzymuje”⁶³.

W parafii Pohost podobna sytuacja miała miejsce w przypadku majątku kilku pomniejszych posesjonatów, do których można zaliczyć Ignacego Szyryna, sędziego ziemskiego brasławskiego. W *Wizytacji dekanatu brasławskiego* w wykazie własności ziemskiej należącego do Szyryna uwzględniono jedynie dwór Maryanowa, który w *Opisach parafii* zapisany jest jako Biały Dwór. Opisy z 1784 roku informują nas o trzech wsiach i dziewięciu niesprecyzowanych miejscowościach należących do Szyryna, które były zamieszkane przez unitów. W przypadku pozostałych posesjonatów również występują rozbieżności w wykazach własności, których nie można jednoznacznie wytłumaczyć przeszkodami wyznaniowymi. W wizytacji parafii Pohost w porównaniu z *Opisami parafii* nie zostało uwzględnionych dziesięć wsi, pięć folwarków, szesnaście zaścianków oraz siedemnaście miejscowości nieustalonej kategorii, nieobecność których jedynie w części może być wytłumaczony zamieszkaniem przez ludność unicką.

Przedstawiając pomijanie unitów w protokołach wizytacyjnych z dekanatu brasławskiego warto wspomnieć jeszcze o przykładzie, który stanowi pewien wyjątek od przedstawionej powyżej reguły. W południowo-zachodniej części rzymskokatolickiej parafii Opsa, tuż przy granicy z parafią Widze i parafią Pelikany, położone było miasto Uhor oraz miasteczko Bohiń, leżące po obu stronach przesmyku jeziora Bohiń. Obie miejscowości były usytuowane w okolicy zamieszkałej przez ludność unicką i mimo to zostały umieszczone w wykazach *Wizytacji dekanatu brasławskiego*. Wprawdzie źródła dokumentują stosunkowo długą tradycję osadnictwa na tym terenie, jednak żadna z wy-

61 Ze źródeł skarbowych wiadomo, że w 1775 roku J. N. Łopaciński z dzierżawionych przez siebie dóbr „Szarkowszczyzny, z dworu i wsi oraz z folwarku Łońskiego, Helenowskiego i Mikołajowskiego”, liczących 221 dymów, płacił hiberny 1326 zł. LVIA, f. 11, op. 1, nr 646, k. 15v.

62 SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 797. Z opracowania wiemy także, że w starej części miasteczka istniała również unicka cerkiew parafialna pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, najprawdopodobniej powstała wcześniej.

63 LVIA, f. 694, op. 1, nr 3505, k. 206. Kaplica została ufundowana przez J. N. Łopacińskiego około 1770 roku po otrzymaniu dóbr Szarkowszczyzna od swojego ojca Mikołaja Tadeusza. SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 798.

mienionych miejscowości nie znalazła się w *Opisach parafii*, gdzie jest zaledwie wzmianka o cerkwi uhorskiej⁶⁴.

Wy tłumaczenia dla niektórych niekonsekwencji można szukać w księgach sądowych brasławskich. Protokoły wizytacyjne parafii Widze informują nas o Dominiku Alexandrowiczu, koniuszym WKL, do którego należały dobra: dwór Meykszty oraz wchodzące w skład tych dóbr sześć wsi oraz siedem zaścianków. W *Opisach parafii* dwór, trzy wsie oraz dwa zaścianki (których nazwy występują w wizytacji z 1783 roku) były zapisane jako własność Tadeusza Wawrzeckiego, wojskiego brasławskiego. W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie znajduje się inwentarz podawczy z 1787 roku na część dóbr Meykszty do sprawy pomiędzy D. Alexandrowiczem a kredytorami T. Wawrzeckiego⁶⁵. Inwentarz ten zawiera spis wsi oraz zaścianków w liczbie zbliżonej do występującej w wizytacji (o jedną wieś więcej) oraz taką samą liczbą zaścianków, które częściowo posiadają inne nazwy.

Powyższe przykłady odnoszące się do różnic w wykazie własności ziemskiej na terenie danej parafii wskazują na większą szczegółowość *Opisów parafii* w porównaniu do wizytacji, co jest zupełnie naturalne biorąc pod uwagę cel powstania pierwszego z wymienionych dokumentów. Warto jednak zaznaczyć, że zdarzały się również sytuacje odwrotne. W opisach parafii dekanatu wiłkomierskiego dotyczących parafii Siesiki mamy do czynienia z pominięciem sześciu dworów, dziewiętnastu wsi i czterech okolic należących do różnych posesjonatów⁶⁶. W przypadku kilku właścicieli pominięto zaledwie część posiadanego przez nich majątku położonego na terenie tej parafii, na przykład Ignacego Grotuza, starosty pokretońskiego (trzy wsie), Anny z Piotrowiczów Platerowej, chorążyny litewskiej (dwór i trzy wsie). Zastanawiające, że kilku posesjonatów, jak na przykład Kazimierz Dowgiałło, horodniczy wiłkomierski – właściciel dworu Siesiki oraz dwóch wsi, czy Michał Kossakowski, kasztelan witebski, do którego należał dwór Mielajgiany i cztery wsie w ogóle nie są wzmiankowani w opisach odnoszących się do parafii siesickiej⁶⁷. Warto przypomnieć, że wi-

64 W drugiej dekadzie XVI wieku w strukturze osadniczej powiatu brasławskiego funkcjonował uhorski „stan”. Por. *Lietuvos Metrika, Knyga nr 9 (1511–1518)*, Vilnius 2002, s. 233. Miasteczko Uhor zostało założone przed 1590 rokiem. Por. *Lietuvos Metrika, Knyga nr 556 (1791–1792). Viešųjų reikalų knyga 35*, Vilnius 2005, s. 109. W opisie filii brasławskiej Belmont mowa jest zaledwie o mszarniku graniczącym z cerkwią uhorską. LVIA, f. S.A. 19252, k. 3. Zastanawiające, że w *Opisach parafii* nie ma nawet wzmianki o Uhorze. Być może ma to związek z faktem, iż w maju 1784 roku miał miejsce pożar, który strawił większość miasteczka (z 44 domów zachowało się 8). Mimo to zachowało ono swoje funkcje społeczne. Por. LVIA, f. S.A. 3939, k. 1102–1103.

65 LVIA, f. S.A. 15419, k. 541. W 1789 roku z Meykszt ofiarę na wojsko opłacał syn T. Wawrzeckiego Benedykt Wawrzecki, generał wojsk WKL. LVIA, f. 694, op. 1, nr 43, k. 2.

66 LVIA, f. S.A. 3504, nr 595, k. 199–199v.

67 *Ukmergės dekanato vizitacija*, s. 92–94.

zytacja tej parafii została przeprowadzona 9 lutego 1784 roku, a *Opisy parafii* powstały w odstępie najwyżej sześciu miesięcy⁶⁸. Przez cały omawiany okres proboszczem siesickim był ks. Józef Szulc, który przyjmował wizytatora, a kilka miesięcy później podpisywał opisy parafii sporządzone przez siebie wedle przedłożonego schematu⁶⁹. Zasadne jest pytanie, skąd pojawiły się tak istotne rozbieżności sięgające kilku dworów oraz blisko 20 wsi w wykazach sporządzonych na przestrzeni zaledwie kilku miesięcy przez te same osoby?

Spośród czterech przywoływanych w niniejszym opracowaniu wizytacji generalnych i opisów parafii, w przypadku dwóch dekanatów – pobojskiego i wilkomierskiego – mamy do czynienia z sytuacją, gdy wizytacja oraz opisy parafii zostały sporządzone w tym samym roku. Opisy parafii Siesiki z dekanatu wilkomierskiego, Giedrojcie i Szeszole z dekanatu pobojskiego stanowią wyjątek, od reguły, w której protokoły wizytacyjne były dokładniejsze w odtworzeniu własności ziemskiej niż *Opisu parafii* wykonane w tym samym roku.

Jak wcześniej już wspomniano, dekanat brasławski swoim zasięgiem obejmował granice administracyjne powiatu brasławskiego, a także wschodnią część powiatu wilkomierskiego oraz północną oszmiańskiego. W obrębie dekanatu (a zarazem powiatu) położone było jedno starostwo grodowe (sądowe) – brasławskie, jak również wiele pomniejszych niegrodowych. W południowej części dekanatu, która zahaczała o powiat oszmiański, znajdowało się starostwo niegrodowe w Daugieliszkach.

W parafii brasławskiej można zauważyć rozbieżności w zapisie własności przypisanej do starostwa brasławskiego. W zestawieniu dóbr Józefa Hylzena, jako tutejszego starosty, występuje różnica w liczbie miejscowości do niego należących, które były położone na terenie filii brasławskiej Plusy. W obu źródłach znajduje się osiemnaście zaścianków odpowiadających sobie brzmieniem nazw. Ponadto, w protokole z 1783 roku widnieje piętnaście z nich, które nie mają swoich odpowiedników w późniejszym o rok zapisie. Z kolei w 1784 roku odnajdujemy dwadzieścia zaścianków z określonymi nazwami, pięć bezimennych oraz cztery miejscowości bez określonej kategorii.

Plusy, stanowiące filię parafii brasławskiej, były starostwem niegrodowym należącym do rodziny Salmonowiczów⁷⁰. Na terenie tej filii swój prywatny majątek posiadał wspomniany Hylzen. Wedle wykazu zamieszczonego w wizytacji z 1783 roku był on właścicielem folwarku Zasnudzie, dwudziestu jeden wsi oraz trzydziestu trzech zaścianków (odległych od ¼ do 2 mil od siedziby

68 *Kraj rodzinny matki mej*, s. 6.

69 LVIA, f. S.A. 3504, nr 595, k. 200.

70 LVIA, f. S.A. 3354, k. 10.

parafii). Z liczby trzydziestu trzech zaścianków wymienionych w wizytacji, rok później nie figuruje już piętnaście z nich.

Według *Opisów parafii* Hylzen był właścicielem dwóch folwarków, dwudziestu dwóch wsi oraz dwudziestu zaścianków o znanych nazwach, pięciu zaścianków bezimiennych oraz czterech określonych z nazwy miejscowości bez doprecyzowanej kategorii, które położone były na terenie filii pluskiej. Uwzględniając przy porównywaniu obu dokumentów istniejące odległości (od $\frac{1}{4}$ do 2 mili geograficznej od kościoła) podane w wykazie sporządzonym przez ks. Dominika Dembskiego, komendarza pluskiego⁷¹, trudno jest znaleźć odpowiadające sobie (nawet pod względem fonetycznym) nazwy zaścianków. Również fakt przebiegającej nieopodal granicy z Kurlandią nie tłumaczy braku tych zaścianków, gdyż część z nich była położona w centrum omawianego obszaru.

Południowa część dekanatu brasławskiego pokrywała się z fragmentem powiatu oszmiańskiego, na obszarze którego znajdowało się starostwo niegrodowe daugieliskie, które trafiło w ręce K. Platera, starosty inflanckiego i kasztelana trockiego, w efekcie jego małżeństwa z Izabelą z Borchów⁷². Dobra te położone były głównie na terenie parafii Daugieliszki, a pozostała, znacznie mniejsza część, na terenie parafii Połusze i Mielegiany⁷³. Dzierżawa daugieliska przeważała w strukturze własnościowej tej parafii: według protokołów wizytacyjnych do starostwa daugieliskiego należało blisko $\frac{1}{3}$ dworów (osiem spośród dwudziestu dwóch), ponad $\frac{1}{2}$ wsi (czterdzieści sześć z osiemdziesięciu czterech) oraz ponad $\frac{2}{3}$ zaścianków (sześćdziesiąt pięć z dziewięćdziesięciu) znajdujących się na tym terenie⁷⁴. Dzięki szczegółowym zapisom protokołów wizytacyjnych wiadomo, że starosta większość majątku oddał w użytkowanie kilku arendarzom.

Istotne różnice w wielkości osadnictwa przedstawionego w obu źródłach można zaobserwować na przykładzie parafii Jeziorosy, której część wchodziła w skład dóbr stołowych biskupstwa wileńskiego⁷⁵. W 1783 roku własność tego

71 Wizytator zapisał, że ks. D. Dębski był prowizem kościoła brasławskiego i miał 35 lat. *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 7. W parafii przebywał od lat ośmiu. *Raporty o dekanatach 1781–1790, Raport o dekanacie brasławskim 1783*, LVIA, f. 694. op. 1 s. 59, k. 19.

72 Z. Zielińska, *Plater Kazimierz Konstanty*, PSB, t. 26, Wrocław 1981, s. 665.

73 W tym miejscu analizie ilościowej została poddana własność starostwa daugieliskiego położona na terenie parafii Daugieliszki. Na obszarze parafii połuskiej do K. Platera był zapisany 1 folwark, 3 wsie oraz 7 zaścianków. *Wizytacji dekanatu brasławskiego*, s. 373. Własność starostwa daugieliskiego zapisana w wizytacji do parafii Mielegiany występuje już wcześniej w zapisach parafii Daugieliszki.

74 *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 119–122. Starostwo daugieliskie w 1782 roku płaciło kwarty 5219 zł. W 1712 roku posiadało 310 dymów hybernowych. Por. SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 58.

75 W lustracji z 1775 roku hyberna i czopowe było płacone z 83 dymów należących do dóbr biskupich w parafii Jeziorosy. LVIA, f. 11, op. 1, nr 646, k. 8v.

biskupstwa stanowić miało dziesięć wsi z terenu parafii jezioroskiej, z których cztery nie występują w powstałych rok później *Opisach parafii*. W obu źródłach zapisano cztery zaścianki, które sobie odpowiadają nazwą i odległością. Pytania rodzi rozbieżność w liczbie niepokrywających się tego typu osad, która sięga czternastu. W wizytacji z 1783 roku do biskupa Massalskiego przypisano osiemnaście niepowtarzających się w *Opisach parafii* nazw zaścianków. W drugim źródle wymieniono ich z kolei aż trzydzieści dwa!

Próba zestawienia ze sobą zaścianków wyłącznie pod względem odległości (z pominięciem kierunku geograficznego, który nie został podany w wizytacji, a występował w *Opisach parafii*) dawałaby nam 17 zaścianków różnicy. Jest to o wiele bardziej zastanawiające, gdy przekonamy się, iż blisko $\frac{1}{3}$ „brakujących” w 1784 roku osad istniała już kilkadziesiąt lat przed powstaniem *Opisów parafii*, a także ponad wiek później. Na podstawie dostępnych, wydanych drukiem jeszcze w XIX wieku, źródeł⁷⁶ można stwierdzić, że spośród trzydziestu dwóch zaścianków widniejących wyłącznie w opisie parafii jezioroskiej, aż czternaście figurowało w inwentarzach z 1731 roku z podobną lub zbliżoną nazwą⁷⁷. Warto nadmienić, że osadnictwo na tym terenie utrzymało się w stosunkowo niewiele zmienionym układzie do trzeciej dekady XX wieku⁷⁸.

Analizując nieprecyzyjne odtworzenie osadnictwa na terenie parafii jezioroskiej w 1783 i 1784 roku należałoby niewątpliwie uwzględnić stosunkowo świeżą obsadę duszpasterską posługującą w Jeziorosach. Tamtejszym proboszczem był od 1780 roku ks. Antoni Kruszewski, kanonik wileński, sprawujący na co dzień odpowiedzialną funkcję audytora kancelarii zadwornej (biskupiej). W związku z pełnionymi przez niego obowiązkami w stolicy biskupiej oraz faktem, że omawiana parafia była jego drugim beneficjum⁷⁹ jest raczej mało prawdopodobne, aby często odwiedzał podległe sobie placówki duszpasterskie i do-

76 Spośród 32 zaścianków wymienionych w *Opisach parafii* (które nie zostały zapisane podczas wizytacji 1783 roku) 13 istniało w 1731 roku w identycznej lub niewiele zmienionej nazwie. Por. *Inwentarze kluczków Zawileyskich dóbr duchownych stołowych jw. jmci xiędza Michała Jana Zienkowicza, biskupa wileńskiego roku 1731 sporządzone przeze mnie Antoniego Drozdowskiego, commisarza dóbr jw. jmci xiędza biskupa Wileńskiego mp.* [w:] *Opisanie rukopisnogo otdielenia Vilenskoj Publicznoj Biblioteki*, t. 2, Wilna 1897, s. 88–94.

77 Między innymi: Auszta (1731) – Austa (1784); Jodeławkis – Jedelawki; Minejki – Minajkiszki; Pograuzys – Pograuze; Posundyszki – Pasudziszki; Szarkiszki – Paszarkiszki; Sowita – Sowily; Szukie – Szukiszki.

78 Ponad 60% z 32 zaścianków zapisanych wyłącznie w *Opisach parafii* istniało jeszcze na początku XX wieku w tym samym położeniu i przy zachowaniu identycznego, bądź niewiele różniącego się nazewnictwa, między innymi: Bobryszki (1784) – Bobrynis (1932); Bebryniszki – Bebrynole; Gulbinie – Gulbinie; Lepalaukis – Lepolawki; Obkarty – Apkarty i inne. Por. http://www.mapywig.org/m/WIG100_300DPI/P26_S42_DUKSZTY_300dpi.jpg (2.06.2011).

79 W Widzach ks. A. Kruszewski utrzymywał komendarza – ks. Jana Wiercieńskiego. *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 44–45.

kładnie orientował się w ich wewnętrznych sprawach⁸⁰. Zjawisko kumulowania beneficjów skutkowało tym, że w praktyce znacznie lepszym rozeznaniem w kondycji i zasięgu parafii wykazywał się komendarz, czyli ksiądz pełniący funkcję zastępcy proboszcza. Z uwagi na fakt, że ks. Józef Trzeciak pojawił się w Jeziorosach zaledwie na około rok przed wizytacją⁸¹, istnieje duże prawdopodobieństwo, że udzielając informacji wizytatorowi w 1783 roku, a także sporządzając opis parafii rok później⁸², nie dysponował szczegółową wiedzą na temat miejscowości położonych na podległym sobie terenie. Wprawdzie nie ma na to bezpośrednich dowodów w przywoływanym źródle, jednak nie można całkowicie wykluczyć sytuacji, iż przy sporządzaniu opisu parafii jezioroskiej w 1784 roku ks. Trzeciak mógł już korzystać z istniejącego inwentarza dóbr biskupich z 1731 roku, do którego niewątpliwie dostęp miał jego przełożony – proboszcz jezioroski ks. Kruszewski, jako wysoki urzędnik kancelarii biskupiej. Za taką okolicznością przemawiałoby „pojawienie się” tychże miejscowości w *Opisach parafii* z 1784 roku, a nieobecność w wizytacji przeprowadzonej w 1783 roku.

Kolejnym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę jest położenie geograficzne zaścianków wymienionych w opisach parafii, niewystępujących w wizytacji z 1783 roku. Na podstawie informacji dotyczących lokalizacji osad, jakie zamieszczono w *Opisach* można stwierdzić, że około 40% z wspomnianych wyżej trzydziestu dwóch „niepowtarzających się” zaścianków należących do biskupa Massalskiego było położonych na pograniczu parafii jezioroskiej i sołockiej, gdzie istniało gęste osadnictwo staroobrzędowców⁸³. Należy też zauważyć, że w ostatecznym zestawieniu poszczególnych kategorii miejscowości całej parafii tak drastyczne różnice w liczbie zaścianków nie występują.

80 S. Litak pisząc o zjawisku nierezydencji proboszczów spowodowanej kumulacją beneficjów zwracał uwagę, że duchowny posiadający ich kilka, mógł teoretycznie rezydować w parafii zaledwie od kilku tygodni do najwyżej kilku miesięcy w ciągu roku. *Parafie...*, s. 148.

81 „Komendarz jks. Józef Trzeciak przy tym kościele rok pierwszy, prowizem onego nie jest”. *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 222.

82 Opis parafii jezioroskiej podpisał ks. Józef Trzeciak, „podproboszcz jezioroski” LVIA, f. S.A. 19252, k. 117.

83 „[w parafii jezioroskiej] Rozkołów jest chat osiemdziesiąt”. *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 232. Obszar na południe i południowy-zachód od Jezioros leżący na styku parafii jezioroskiej i sołockiej, cechował się osadnictwem staroobrzędowców. W opisie parafii sołockiej z 1784 roku znajdują się adnotacje o „moskiewskich Szyszach” na przykład we wsi biskupiej Rejstyniszki położonej na północny zachód od Sołok, tuż przy granicy z parafią jezioroską. LVIA, f. S.A. 19252, k. 378. W literaturze można natknąć się na informacje o istnieniu domu modlitwy staroobrzędowców w położonej nieopodal wsi Degucie, który funkcjonował od połowy XVIII wieku. Por. Potaśenko G. *Staroobrzędowcy*, [w:] *Kultura...*, s. 681.

Konkludując, można przypuszczać, że umieszczenie w źródle miejscowości zamieszkałych (zapewne w części lub też w całości) przez innowierców zależało przede wszystkim od charakteru i przeznaczenia dokumentu oraz skrupulatności sporządzającego dokument. Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa wileńskiego z 1731 roku miały charakter gospodarczy, gdzie konfesja poddanych zamieszkujących włości administratora diecezji nie miała większego znaczenia przy umieszczeniu ich, bądź nie, w wykazie. Wizytacja generalna, ze względu na swój kanoniczny charakter, narzucała w tym względzie zrozumiałe ograniczenia, co znalazło odbicie w jej protokołach⁸⁴. *Opisy parafii* mające być materiałem pomocniczym do opracowania kartograficznego zawierały (poza kilkoma wyjątkami wzmiankowanymi powyżej) znacznie dokładniejszą siatkę osadniczą.

Wizytacje kościelne, przeprowadzane w XVII wieku, jak i wizytacje w latach osiemdziesiątych XVIII wieku na terenie diecezji wileńskiej w opinii większości badaczy są nieocenionym źródłem do badania dziejów Kościoła rzymskokatolickiego. Pozwalają na szczegółowe poznanie najmniejszych jednostek kościelnych będących równocześnie częścią struktur administracyjnych państwa. Zawartość protokołów umożliwia, zapewne niedoskonałą, rekonstrukcję istotnych elementów krajobrazu kulturowego danego obszaru, jak również stosunków ludnościowych, wyznaniowych czy własnościowych. Próba skonfrontowania wizytacji z opisami parafii – źródłem o podobnej proveniencji i zbliżonej zawartości, dawała nadzieję na wzajemne uzupełnienie dokumentów w stopniu znacznym.

Zasygnalizowane w powyższym opracowaniu rozbieżności nakazują jednak ostrożne podejście nawet do tak szczegółowych źródeł, jakimi są opisy parafii czy wizytacje generalne. Podjęte próby wyjaśnienia istniejących wątpliwości wymagają dalszych badań opatych na innych dostępnych dokumentach o charakterze gospodarczym i demograficznym⁸⁵.

84 Należy tutaj przytoczyć odstępstwa od tej zasady występujące w protokołach wizytacyjnych, na przykład w parafii Brasław wymienione są wioski i zaścianki należące do monasteru bazylikańskiego (unickiego); w parafii Sołoki uwzględniono folwark i wioskę należącą do ojców bazylianów z Helianowa *Breslaujos dekanato vizitacija*, s. 210. W protokołach z wizytacji parafii dekanatu kowieńskiego spotykamy informacje o dwóch wsiach i folwarku należących do „kalwinów wileńskich” w parafii Giegużyn, czy wsiach należących do kilku rodzin tatarskich zamieszkujących w parafii Poporcie. Ibidem, *Kauno dekanato vizitacija*, s. 540; 562.

85 G. Błaszczuk, J. Ochmański, *Spis katolików parafii Żołudek z 1700 roku*, „Lituano Slavica Posnaniensa Studia Historica” t. 2, Poznań 1987, s. 227-230.

ABSTRACT**General visitation in 1782–1783 and parishes' descriptions from 1784 as sources to research settlement within the territory of the Braslaw deanery of the Vilnius diocese**

The provisions of the Council of Trident ordered dioceses and parishes administrators regular monitoring of pastoral matters within the territories subordinated to them. Among other things, pastoral visits in parishes and parish visitations in dioceses were to serve this purpose. Under favorable circumstances, parish visitations were an effective tool of diocese administration. They provided a wide perspective on religious, social and economic life in individual parishes. Within the territory of the Vilnius parish the visitations were developed in the 1780s by the bishop Ignacy Massalski, and provided substantial and detailed information on the parish's life.

Moreover, in the middle of the 1780s, the action to collect topographic descriptions of parishes in the Crown and Grand Duchy of Lithuania was carried out. The collected information was to serve the preparation of detailed maps of individual dioceses.

The article is an attempt at comparing both sources concerning the selected deanery with regard to one criterion – the picture of settlement presented therein. The detailed analysis proves that even in the sources produced by the same persons and at a relatively short time interval, there are significant discrepancies which cannot be persuasively justified.

Key words: Vilnius diocese, church visitations, parishes' topographic descriptions, Braslaw deanery, Vilnius Province

Резюме

Генеральная инспекция от 1782–1783 годов и Описания приходов от 1784 года – как источники исследований над заселением территории браславского деканата вильнюсской епархии

Решения Тридентского собора велели управляющим епархиями и приходами регулярно контролировать пастырские дела на подчиняющейся им территории. Этой цели должны были служить, в частности, колядные визиты, а также приходские инспекции в епархиях. Приходские инспекции были, в благоприятных обстоятельствах, эффективным инструментом управления епархией. Они давали широкий образ религиозной, общественной и экономической жизни в отдельных приходах. На территории вильнюсской епархии инспекции были усовершенствованы в восьмидесятые годы XVIII в. епископом Игнатием Массальским, принося много подробных сведений из жизни прихода.

В половине восьмидесятих годов XVIII в. имела тоже место деятельность, связанная с накоплением топографических описаний приходов в Польском королевстве и Великом княжестве Литовском. Накопленные сведения должны были служить подготовке подробных карт отдельных епархий.

Статья является попыткой сравнить оба источника, касающиеся избранного деканата, учитывая один критерий – представленную в них картину заселения. Тщательный анализ доказывает, что даже в источниках, созданных теми же лицами и в относительно короткий промежуток времени, выступают существенные различия, которые не поддаются убедительным основаниям.

Основные слова: вильнюсская епархия, церковные инспекции, топографические описания приходов, браславский деканат, вильнюсское воеводство